

دانش‌نامه / ۳۱

ویلیام باینوم

ترجمه فہیمہ مخیر دزفولی

تاریخ پزشکی

تهران، ۱۳۹۷

این کتاب ترجمه‌ای است از:
The History of Medicine: A Very Short Introduction,
William Bynum,
Oxford University Press, 2008

عنوان: تاریخ پزشکی
نویسنده: ویلیام باینوم، مترجم فهیمه مخبر دزفولی
مشخصات نشر: تهران، انتشارات سینا، ۱۳۹۷، ۲۳۲ ص
شابک: ۹۶۰-۸۰۵۸-۴۳-۴
وضعیت فهرست‌نویسی: فبا
عنوان اصلی: The History of Medicine: A Very Short Introduction, 2008
موضوع: پزشکی -- تاریخ
موضوع: History -- Medicine
سرشناسه: باینوم، ویلیام ۱۹۴۲- م.، Bynum William
شناسه افزودن: مخبر دزفولی، فهیمه، ۱۳۴۳-، مترجم
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ت ۲۲ ب ۱۳۱/ R
رده‌بندی دیویی: ۶۱۰/۹
شماره کتاب‌شناسی: ۴۸۴۹۱۴۰

نشر که سینا

تألیف پزشکی

نویسنده: بلیام اینوم

مترجم: فهیم مخبر دره‌ای

ویراستار: سینا جین ف...

حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی: مؤسسه فرهنگی هنری حکمت

طراح جلد و یونیفرم: سید کیم زاده

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۷

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر کیمیا حضور

نشانی: تهران، خیابان انقلاب، ابتدای خیابان ابوریحان، شماره ۹۴

تلفن: ۶۶۴۱۵۸۷۹ و ۶۶۴۶۱۲۹۲؛ نمابر: ۰۶۵۰۵

سامانه پیام کوتاه: ۰۲۱۶۶۹۵۰۹۸۷

hekmatpub | www.hekmat-ins.com

hekmatpub | info@hekmat-ins.com

© همه حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است

فهرست

۹	مقدمه مترجم
۲۳	دردانی
۲۵	و ادامه: انواع پزشکی
۳۱	۱. پزشکی باستانی
۴۹	۲. پزشکی در کتابخانه
۷۹	۳. پزشکی در بیمارستان
۱۰۹	۴. پزشکی در اجتماع
۱۳۷	۵. پزشکی در آزمایشگاه
۱۷۳	۶. پزشکی در دنیای جدید
۲۲۳	ارجاعات
۲۲۷	منابعی برای مطالعه بیشتر

مقدمه مترجم

کتاب تاریخ پزشکی اثر ویلیام باینوم^۱، پروفیسور تاریخ پزشکی در مرکز مطالعات تاریخ پزشکی ولکام در لندن، از محققان صاحب نظر در تاریخ پزشکی و به خصوص در تاریخ مالاریا و تأثیر نظریه های انقلابی بر پزشکی است. در تألیفات متعدد در تاریخ پزشکی دارد، از جمله فرهنگ تاریخ علم^۲ (۱۹۸۱)، علم طبابت در قرن نوزدهم^۳ (۱۹۹۴)، فرهنگ اعلام پزشکی^۴ (۲۰۰۷)، تاریخ جلد با همکاری همسرش هلن باینوم و تاریخ مختصر علم^۵ (۲۰۱۲). به پاس خدمات وی دانشگاه یورک انگلستان جایزه بین المللی ویلیام باینوم را به پژوهشگران جوان حوزه مطالعات تاریخ پزشکی اهدا می کند.

باینوم در این اثر به کتاب تاریخ مختصر پزشکی^۶ ناسی^۷، جسته و استاد آلمانی خود، اروین اکنک^۸ (۱۹۰۶-۱۹۸۸)، را برگ قرار

1. William Bynum
2. Dictionary of the History of Science
3. Science and practice of Medicine in the Nineteenth Century
4. Dictionary of Medical Biography
5. A little History of Science
6. A Short History of Medicine
7. Erwin Ackerkneck

داده است. اکنون از مورخان پیشرو در پزشکی اجتماعی بود که تأثیر نظریه‌ها و رویدادهای سیاسی و اجتماعی را بر پزشکی بررسی می‌کرد و می‌توان او را پیرو رادولف ویرشو^۱ (۱۸۲۱-۱۹۰۲) دانست.^۲ اکنون تاریخ پزشکی را به چهار دوره تقسیم کرده است. وی با تأکید بر اهمیت بیمارستان‌های فرانسه در قرن نوزدهم به عنوان عصر پزشکی بیمارستانی، دوره‌های قبل از آن را دوره پزشکی بالینی و کتابخانه‌ای و دوره پس از آن را پزشکی آزمایشگاهی شمرده است. ویلیام باینوم با تأسی به استادش، ضمن رعایت این تقسیم‌بندی، بخشی از نام پزشکی اجتماعی را به کتاب خویش افزوده است. باینوم اولین و مهم‌ترین میراث پزشکی یونانی را رویکرد غیردینی به پزشکی و دورانی در تاریخ و موجودات فرازمینی از حیطه پزشکی می‌داند. وی دومین میراث پزشکان یونان را نظریه طبایع چهارگانه و مفهوم سلامت به معنای تعادل بین طبایع جسمین آن را اساس بوتانیک (گیاهی) داروها برمی‌شمرد. باینوم در فصل پزشکی کتابخانه‌ای، که معاصر قرون وسطی در اروپاست، پزشکی اسلامی و رشک‌های برجسته‌ای چون رازی و ابن سینا را معرفی کرده، سپس به بازگشت علم یونانی از طریق ترجمه آثار عربی به لاتین اشاره نموده و به ادامه پیشرفت علم پزشکی در غرب (تأسیس بیمارستان‌ها، آزمایشگاه‌ها، دانش و صنعت پزشکی) تا دوره معاصر پرداخته است.

ویلیام باینوم در این اثر با بیانی روان، و گاه طنزآمیز، شوق مطالعه را در مخاطب برمی‌انگیزد. او دوهزار و پانصد سال تاریخ پزشکی را به اختصار ولی بسیار عمیق عرضه می‌دارد و با این همه، کتابش فهرست‌وار نیست. عنوان کتاب باینوم کلی است و انتظار می‌رود که

1. Rudolf Virchow

۲. درباره رادولف ویرشو نک. همین کتاب، فصل پنجم.

شامل تاریخ پزشکی در تمدن‌های بزرگی چون هند، چین، ایران و مصر هم باشد، اما در مقدمه نوشته که هدف از نگارش کتاب، تاریخ پزشکی در یونان و تأثیر آن بر پزشکی در غرب است. این هدف با عنوان کتاب مغایرت دارد.

باینوم در دوره پزشکی کتابخانه‌ای به تلاش‌های پزشکان مسلمان در تألیف دائرةالمعارف‌های پزشکی چون الحاوی و قانون شاه کرده، اما پیشرفت‌های پزشکی را در تمدن اسلامی به پزشکی کتابخانه‌ای محدود نموده است. در حالی که پزشکان مسلمان افروز بر کسب توفیق در پزشکی بالینی و کتابخانه‌ای، در پزشکی بیمارستانی و آزمایشگاهی، که مربوط به قرون اخیر در اروپاست، نیز پیشرفت‌های درخشانی توجیهی داشتند. در اینجا شرح کوتاهی داده می‌شود از خدمات پزشکان بزرگ مسلمان به دانش پزشکی در دوره رونق و شکوه تمدن اسلامی، که مقارن قرون وسطی در غرب است.

بنیان پزشکی اسلامی بر نظریه طبایع چهارگانه بود که تعادل آنها موجب صحت و تعادل نداشتنشان موجب بیماری بود. این اصل از مکتب پزشکی یونان و آرای بقراط در یونان و روم گرفته شده بود. در واقع آیات قرآن و احادیث نبوی در باب بهداشت و پیشگیری از بیماری‌ها و ترجمه آثار بقراط و جالینوس در این سائنس دیسکوریدوس به عربی اساس پزشکی اسلامی را تشکیل داد. مقارنت پزشکی و فلسفه در یونان به پزشکی اسلامی نیز منطبق گردید، چنان‌که مترجمان آثار فلسفی در بیت‌الحکمه، چون حنین بن اسحاق و ثابت بن قره، پزشکان نامداری نیز بودند و طبیبانی چون رازی و ابن سینا فیلسوف هم بودند.

مشاهدات بالینی محمدبن زکریای رازی، پزشک بزرگ ایرانی، وی

را هم پایه بقراط قرار داده است. جرج سارتن نیمه دوم سده نهم میلادی / سده سوم هجری را در تاریخ علم «عصر رازی» نامیده است و مشاهدات بالینی رازی را برتر از جالینوس دانسته است.^۱ کتاب الجدری و الحصبة رازی درباره تشخیص افتراقی آبله و سرخک بیش از همه رسائل بقراطی در علم پزشکی مشهور بوده است. رازی در این کتاب شرح بالینی یقی از بیماری آبله و سرخک داده و سرخک را از آبله خطرناکتر دانسته^۲ و چهارده باب بیماری آبله و سرخک را از مرحله پیشگیری، پیشرفت، درمان و مراقبت‌های دوره نقاهت توضیح داده است.

رازی در رساله^۳ مثله من قصص المرضى و حکایات لناخلط نوادر نیز نمونه بیماری و حکایاتی از بیماری‌های نادری را که تشخیص آنها دشوار بوده، گردآورده است.^۴ وی شرح ۳۳ بیماری را با نام بیمار و علائم بیماری، روش حاله و نتیجه آنها ثبت کرده که بیانگر دقت او در معاینات بالینی است.

رازی برای آموزش طب بالینی نیز توصیه‌های ارزشمندی دارد. وی در کتاب طب المنصوری^۵ بر آوردن به بیمارستان و معاینه بیماران به همراه استاد را برای هر محصل پزشکی لازم می‌داند؛ به دانشجویان توصیه می‌کند که بر بالین بیماران حالات او پرسش نمایند، سپس علائم بیماری را با دقت بررسی کنند و به یاد بیاورند که درباره این علائم چه مطالبی آموخته‌اند.^۶ او طب بالینی را بنیان نهاد و سایر پزشکان مسلمان آن را استحکام بخشیدند چنان‌که

۱. سارتن، جرج، تاریخ علم، ترجمه احمد آرام، تهران ۱۳۳۶، ص ۲۶۹.

۲. رازی، محمد، الجدری و الحصبة، ترجمه محمود نجم‌آبادی، تهران ۱۳۷۱، ص ۹۰.

۳. Meyerhof, Max, *Thirty three clinical observations by Rhazes*, 1936.

۴. رازی، محمد، المنصوری فی الطب، ترجمه محمدابراهیم ذاکر، تهران ۱۳۸۷، ص ۲۸۰-۲۸۱.

بخش بزرگی از قانون ابن سینا به مشاهدات بالینی وی درباره بیماری‌های پوستی، ریوی، اختلال‌های عصبی و انواع دیوانگی اختصاص یافته است.^۱

در پزشکی کتابخانه‌ای نیز رازی از پیش‌تازان تألیف دائرةالمعارف‌های پزشکی است. شامل بیماری‌های همه اعضای بدن از سر تا پا. ابن‌ابی‌اصیبعه در عیون الانباء فی طبقات الاطباء از ۲۳۲ کتاب و رساله رازی در موضوعات گوناگون پزشکی چون آناتومی، جراحی، تغذیه و داروشناسی. رازی با کتاب برء الساعه (معالجه فوری) در «طب اورژانس»^۲ و با من لایحضره الطیب در «طب از راه دور»^۳ پیشقدم است. وی سبک زندگی را در ابتلای به بیماری‌ها مهم دانسته و در آثار خود دستورهای برای تغذیه مناسب، ورزش صبحگاهی و پرهیز از نوشیدن «الثلث»^۴ تر شده است.^۵

اما مهم‌ترین اثر رازی در پزشکی، الحاوی فی الطب است که تا قرن چهاردهم میلادی یکی از کتاب‌های مهم پزشکی در دانشکده‌های پزشکی پاریس بود.^۶ رازی مشاهدات، تجارب و روش‌های درمان بیماران خود را روزانه ثبت می‌کرد. امروزه در سراسر جهان پزشکان این کار را انجام می‌دهند. الحاوی حاصل چنین یادداشت‌هایی است.

رازی را نمی‌توان مقلد طب یونان دانست. وی در الحاوی، ضمن

۱. ابن سینا، القانون فی الطب، بولاق ۱۲۹۴ق، ج ۱، ص ۷۳ به بعد، نیز ج ۱، ص ۱۴۸ به بعد.

۲. Emergency Medicine

۳. Medicine by distance

۴. رازی، المنصوری فی الطب، ص ۲۴۵.

۵. اذکایی، پرویز، «رازی‌شناسی عصر حاضر»، میراث مکتوب، سال اول، ش سوم، ۱۳۸۲، ص ۴۰.

احترام به پزشکان متقدمی چون بقراط و جالینوس و اریستاسیوس و پولس، انتقادهای منصفانه‌ای کرده است. وی در نقد آرای جالینوس، الشکوک علی افضل الاطباء جالینوس را نوشت. عنوان کتاب بیانگر احترامی است که، در حین نقد، برای وی قائل است. رازی در مقدمه نوشته که نقد آرای کسی چون جالینوس دشوار است، زیرا که او «ناد بزرگی است و از دریای علم او بسیار نوشیده‌ام، اما بلافاصله می‌نویسد: «اینها مانع از نقد من بر نظریات او نمی‌شود و اطمینان دارم که اگر از زنده بود، نقد مرا تحسین می‌کرد»^۱.

دیگر کتاب جامع پزشکی اسلامی کامل الصناعة الطیبه از علی بن عباس معجوسی اهوازی است که می‌توان او را پیش‌کسوت نوشتن کتاب‌های طبی به حساب آورد. این کتاب از نخستین کتاب‌های طبی است که به صورت کلاسیک تألیف شده است. اهوازی نیز در طب المملکی آرای قدما را در طب نقد کرده است. این کتاب در دو جلد تدوین شده و شامل بیست مقاله است: جلد اول در ده مقاله درباره طب نظری، و جلد دوم در ده مقاله درباره طب عملی پزشکی است. مقاله نهم جلد دوم در ۱۱۰ باب، یک دوره کامل برای طبی است.^۲ تبویب کتاب‌های طبی پس از اهوازی به تقلید از طب الهی بوده است. ابن سینا نیز این روش منطقی تنظیم، طبقه‌بندی و فهرست‌بندی را در تألیف قانون به کار برده است.

جرالد کرمونایی (د. ۱۱۸۷م)، به فرمان اسقف اعظم وین (ویندو (طَلِیْطَلَه)، ریموند (د. ۱۱۵۱م)، قانون را به لاتینی ترجمه کرده بود. کتاب قانون معتبرترین متن برای آموزش پزشکی در دانشگاه‌های

۱. رازی، الشکوک علی افضل الاطباء جالینوس، نسخه خطی، کتابخانه ملک، ش ۴۵۷۳، ص ۱.

۲. نک. معجوسی، علی بن عباس، کامل الصناعة الطیبه، بولاق ۱۲۹۴.

اروپا بود و تا ۱۶۵۰م در دانشگاه‌ها تدریس می‌شد. به گفته ویلیام باینوم، هیچ کتابی به اندازه قانون ابن سینا در تاریخ پزشکی خوانده نشده است.^۱ این کتاب قرن‌ها مهم‌ترین منبع آموزش پزشکی در دانشگاه‌های شرق و غرب بوده است.^۲ ابن سینا در قانون اطلاعات پزشکی یونانی، ایرانی، هندی و اسلامی را تا روزگار خویش گردآورده به شکلی منظم عرضه کرده است. او قبل از اینکه به بیماری‌ها و درمان آنها بپردازد، فصلی را به تشریح و فیزیولوژی بدن اختصاص داده است. وی در این فصل به دقت عضلات چشم، عصب شنوایی و سازهای قلب را وصف کرده، سپس به بیماری‌ها و درمان آنها پرداخته و چشم‌پزشکی را به عنوان یکی از اثر خویش را به داروشناسی اختصاص داده است. احکام دارو و حیوان قبل از استفاده انسان و استفاده از خواص دارویی طالع‌نقش از جمله نوآوری‌های ابن سینا هستند.^۳

پزشکان مسلمان با تألیف آثار ارزشمند علمی، آموزش پزشکی اسلامی را رونق دادند. به این ترتیب آموزش و درمان در بیمارستان‌های اسلامی درهم آمیخت. تأسیس بیمارستان دانشگاه در تمدن اسلامی احتمال دارد با الگوپذیری از دانشگاه جندی‌شاپور صورت پذیرفته باشد، از طریق پزشکان ایرانی و از این مرکز کهن پزشکی در ایران به دربار خلفای عباسی. بیمارستان‌ها را، به سبب هزینه‌های فراوان، خلفا و حاکمان می‌ساختند. جبرائیل بن یحیی شوشی

۱. Br. m, 22.

۲. نک. همین کتاب، فصل دوم.

۳. ابن سینا بخشی از کتاب قانون را با عنوان «شناخت آثار داروها از طریق آزمایش» به آزمایش داروها اختصاص داده و ضمن برشمردن شروطی چون اندازه، غلظت و دمای دارو برای آزمایش بر روی حیوان، تأکید کرده است که نتایج نمی‌تواند کاملاً در مورد انسان صدق کند (ابن سینا، القانون فی الطب، بیروت، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۲۹۴).

برای تأسیس بیمارستان هارون الرشید در بغداد مأموریت یافت و سنان بن ثابت بن قره مشوق المقتدر (ح. ۲۹۵-۳۲۰ ق) برای ساخت بیمارستان بود. اما بیمارستان بزرگ عضدالدوله دیلمی در سال ۳۷۲ ق در بغداد گشایش یافت و ابراهیم بن بختیشوع و ابراهیم بن بگس، ضمن طبابت در این بیمارستان، به تدریس نیز پرداختند.^۱ بیمارستان نوریه در شام که نورالدین بن زنگی (ح. ۵۴۱-۵۶۹ ق)، اتابک شام، آن را ساخت و بیمارستان منصوری که به دستور سلطان منصور قلاوون در سال ۶۸۳ ق در قاهره تأسیس شد، از بیمارستان‌های بزرگ در سرزمین‌های اسلامی بودند.

اگرچه در تمدن اسلامی بیمارستان‌ها را عموماً حاکمان مسلمان می‌ساختند ولی غیرمسلمانان هم در آنها درمان می‌شدند و کار می‌کردند. ثابت بن قره مسلمانان را در بیمارستان‌ها معالجه می‌کرد.^۲ در وقف‌نامه سلطان منصور قلاوون مذکور است که بیمارستان برای مسلمانان است ولی هر کس دیگری را هم می‌پذیرد.^۳ الگود می‌گوید که مسیحیان در بغداد به پزشکی داشتند و فقط همکیشان خود را درمان می‌کردند.^۴

آموزش پزشکی در بیمارستان‌ها و مراکز آموزشی به صورت‌های مختلف بود. رازی در آموزش طب بالینی توصیه‌های ارزشمندی کرده است. وی سرزدن به بیمارستان‌ها و معاینه بیماران را تحت نظر استاد، بر هر محصل پزشکی لازم و در شناخت پزشکی

۱. ابن ابی اصیبعه، احمد بن قاسم، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، تحقیق عامر نجار، قاهره ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۲۵۳.

۲. همان، ص ۱۹۸.

۳. عیسی، احمد، تاریخ البیمارستانات فی الاسلام، دمشق ۱۹۳۹، ص ۱۳۸-۱۳۹.

4. Elgood, Cyril, *A Medical history of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951, pp. 220-221.

خوب، تجربیات بالینی او را معیاری مهم دانسته است.^۱ به گفته ابن ابی اصیبعه، رازی در میان حلقه‌های متعددی از دانشجویانش می‌نشست و بیمار و بیماری را بررسی می‌کرد.^۲ در رساله ایارجات^۳ به قلم رازی، یکی از این نوع مجالس مناظره به دقت گزارش شده است. در این مجلس دربارهٔ دشواری‌ها و روش‌های درمان بیماری جذام بحث شده است. رازی عللی چون طولانی بودن مدت بیماری، سیر تحول بیماری و مشابهت علائم آن با بیماری‌های دیگری را از دلایل دشواری درمان جذام دانسته، سپس به علتهای چون افزایش حرارت درون، مزاج فاسد، پلک‌های وارونه، اعضای سخته شده ریزش مو، آبریزش چشم و صدای دورگه اشاره کرده است که همه به سبب اتفاق نظر پزشکان در تشخیص جذام به علت کیفیت بد یا فساد سم می‌شود.^۴ ابن تلمیذ (د. ۵۶۰ ق یا ۵۴۹ ق)، رئیس بیمارستان حضرتی بغداد، اغلب در حضور شاگردان به بررسی علائم و تشخیص بیماری‌ها می‌پرداخت و از آنها پرسش‌هایی می‌نمود.^۵ محمد بن ابی العزم، ریاست بیمارستان نوریه دمشق

۱. رازی، المنصوری فی الطب، ص ۲۸۱-۲۸۰.

۲. ابن ابی اصیبعه، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، ج ۲، ص ۲۴۰.

۳. پژوهشی در معرفی کامل این رساله از مهرناز کاتوزیان رضی الله عنه است:

Katouzian Safadi, Mehrnaz, "Les hiéras, médicaments composés prescrits par Abu Bakr Muhammad Zakariyya Razi", Actes du "The first national congres on Iranian studies", Tehran, Iran (2002).

۴. مهرناز کاتوزیان صفدی در مقاله «مجلس محلی برای تبادل نظر علمی و مراعات تألیف یک رساله از محمد زکریای رازی»، مجله تاریخ علم، ش ۳، بیمارستان ۸۴، ص ۲۷-۳۸. اشاره کرده که رازی در درمان جذام، شیر بریده را به عنوان ملین تجویز کرده است، به جای گوشت مار که روش درمانی جالینوس بود. در حالی که در طب المنصوری، رازی ترکیبی از دارو، گوشت مار و ملین را برای درمان بیماری توصیه کرده است.

۵. ابن ابی اصیبعه، همان، ج ۲، صص ۲۷۱، ۲۸۴.

را بر عهده داشت، هر روز به بیماران سر می زد و غذا و داروی آنان را می دید، سپس در ایوان بزرگ بیمارستان می نشست و به کتاب های پزشکی مراجعه می کرد. نورالدین زنگی مجموعه بزرگی از کتاب ها را در دو مخزن قرار داده بود. پزشکان و دانشجویان به ایوان مراجعه می کردند، گرد محمد می نشستند و با او درباره مباحث پزشکی گفت و گو می کردند. این جلسات ساعت ها ادامه می یافت.^۱

در بیمارستان منصوری قاهره، درمان بیماران و داروی آنها رایگان بود. در این، پس از ترخیص، متناسب با مدت نقاهت بیمری، بیماران وجهی می پرداختند که مجبور به کار کردن نشوند. فضایی نیز برای مفرحی برای بیماران طراحی شده بود، خصوصاً برای کسانی که به افسردگی و بیماری های روحی مبتلا بودند. قصه گویانی شب ها برای بیماران بی خواب شده، قصه می گفتند.^۲ با توجه به اهمیت جایگاه پزشکان، در اوایل قرن سوم هجری/ نهم میلادی به صدور مجوز برای پزشکان نیز توجه شد. به دستور مقتدر عباسی (د. ۳۲۰ ق)، سنان بن ثابت بن قره مأمور شد تا از همه پزشکان بغداد آزمون به عمل آید.

در تمدن اسلامی، به داروشناسی و داروسازی نیز توجه شد. شماری از پزشکان مسلمان افزون بر طبابت، به داروسازی نیز می پرداختند. رازی با توجه به اینکه در علم شیمی و آزمایش های گوناگون مهارت داشت، در آثار خویش همواره بخشش را به داروشناسی اختصاص داده است. در الحاوی بیش از نهصد ماده گیاهی، جانوری، کانی و مفردات دارویی معرفی شده است.

۱. ابن ابی اصیبعه، همان، ج ۴، ص ۷۲.

۲. عیسی، احمد، همان، ۱۳۹.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۱۱.

چنان که در مقاله فی ابدال الادویه المستعمله فی الطب و قوانینها و وجه استعماله، رازی به اختصار به داروهای اشاره کرده است که می توان از آنها به جای داروهای دیگر استفاده کرد.^۱ رازی به جذب دارو از طریق پوست، مخاط یا استثنای تأکید کرده و مقادیر دقیق مصرف دارو را برای هر بیماری معین نموده است. وی نخستین کسی است که از الکل برای گندزدایی و از جیوه به عنوان مسهل استفاده کرده است.^۲

بن سینا در کتاب قانون به شناخت تأثیر داروها از راه آزمایش، تجربه و معرفی انواع داروهای که خود ساخته و آزمایش کرده پرداخته است. کتاب دوم قانون درباره ادویه مفرده و کتاب پنجم درباره ترکیبات داروهای مرکب است. در کتاب دوم، ابتدا در گفتارهایی - نواحی داروهای مفرده، شناسایی داروها، اقسام مزه و اعمال داروهای ساده و مختصات داروها را توضیح داده و سپس از تأثیر عوامل خارجی بر داروها، اثر زمان و نحوه برداشت دارو از طبیعت (گیاه و حیوان) و اثر داروها بر اجزای مختلف اندام های بدن سخن گفته است. در بخش اصلی کتاب دوم قانون بیش از هشتصد نوع فرآورده دارویی معرفی شده است. این داروها گیاهی و حیوانی و معدنی اند، بعضی از آنها بومی ایران نیستند و بعضی هنوز برای محققان ناشناخته اند. در کتاب پنجم قانون (الادویه) نیز ابتدا از لزوم وجود داروهای ترکیبی و نیاز به این گونه فرآورده ها بحث شده و سپس چگونگی ترکیب داروها بررسی و در ادامه، اشکال دارویی و نحوه ساخت آنها بیان شده است. در تعدادی از این اشکال ترکیبی، استفاده از مقدار خاصی از فرآورده، که منجر به ورود مقدار معینی

۱. رازی، الابدال المستعمله فی الطب و العلاج، تهران ۱۳۸۳ ش.

۲. همو، المنصوری، ص ۴۱۷.

از آن به بدن می شود مشاهده می گردد. بعضی از این روش های ساخت به نحو شگفت انگیزی دقیقاً مطابق روش های ساخت فرآورده های دارویی کنونی است که پیداست نویسنده، آگاهی و اطلاع کاملی از علم داروسازی سنتی داشته است.^۱

مسلمانان در روش های جراحی، چشم پزشکی و اختراع ابزار پزشکی نیز به موفقیت های بزرگی دست یافتند. بسیاری از ابزارهایی که زهرآوی در التصریف معرفی کرده و به تصویر کشیده، شکل اولیه آنهاست که هنوز در جراحی ها به کار می آیند.^۲

بخشش تمدن غرب، میراث گرانبهای پزشکان مسلمان از طریق مراکز ترجمه در اسپانیا و ایتالیا، که زمانی در قلمرو اسلامی بودند، به غرب منتقل شد. در قرون میانه، کتاب هایی از رازی به لاتین ترجمه و بارها تجدید چاپ شدند، از جمله الحاوی، المنصوری فی الطب، و الجدری و "نصب" کتاب قانون ابن سینا بارها به لاتین و زبان های اروپایی ترجمه شد. اساس آموزش پزشکی در مدارس تازه بنیان غربی گردید.

در پایان این مقدمه، لازم می دانم زرهنموده ای ارزشمند استاد معظم و گرانقدرم، جناب آقای دکتر هادی بنیاده، که به حق مصداق حدیث شریف «مَنْ تَعَلَّمَ الْعِلْمَ وَنِمَا بِهِ تَعَلَّمَ لِلَّهِ، دُعِيَ فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ عَظِيمًا»^۳ است، صمیمانه سپاسگزاری

۱. ابن سینا، القانون فی الطب، ج ۱، ص ۲۹۴.

۲. زهرآوی، ابوالقاسم خلف بن عباس، التصریف لمن عجز عن التألیف، دکن ۱۹۰۸؛ همو، جراحی و ابزارهای آن (ترجمه فارسی بخش سی ام کتاب التصریف لمن عجز عن التألیف)، به اهتمام احمد آرام و مهدی محقق، تهران ۱۳۷۴ ش.

۳. امام صادق (ع) فرمود: کسی که علم را فرا گیرد و به آن عمل کند و به دیگران تعلیم دهد، در ملکوت آسمان ها بزرگ خوانده می شود (اصول کافی، ج ۱، ص ۳۵).

نمایم. همچنین از آقای دکتر سید صدرالدین موسوی جشنی، استادیار دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران، برای تطبیق بخش‌هایی از ترجمه با متن اصلی، مساعی صمیمانه همکار ارجمندم آقای دکتر مالک حسینی، ویراستار محترم سرکار خانم سیاره مهین فرو مسنولان و کارکنان انتشارات حکمت تشکر و قدردانی می‌کنم.

فهیمة مخبر دزفولی

تهران - زمستان ۱۳۹۴